

Mindre bidrag

Om Starup-stenen, Ribe-kraniestykket og dannelsen af den korte runerække

Indskriften på den sønderjyske Starup-sten hører til de absolut kortfattede:

ǫ i r i k s [:] k u b l
»Eriks dødeminde, mindesmærke«
(jf. DR 17, Moltke 1976, s. 27)

Den ligger på linie med de tilsvarende ordknappe indskrifter på Hammel-stenen 1, Høje Tåstrup-stenen m.fl., som – sammen med de mere omfattende indskrifter på bl.a. Helnæs-stenen og Gørlev-stenen – tilhører gruppen af overgangsindskrifter til de egentlige vikingetidsindskrifter. Denne gruppe overgangsstene (DR: Helnæs-Gørlev-typen) kan ikke dateres arkæologisk, men henføres i DR skønsmæssigt til tidsrummet: ca. 750-ca. 900.

Overgangsstenenes indskrifter er affattet i en 16tegns version af runcalfabetet, som ligger meget tæt på vikingetidens normal-futhark, Jelling-stenenes runerække. Således findes på Gørlev-stenen, der sandsynligvis hører til de yngste overgangsstene, en opskrift af 16tegns futharken, som med undtagelse af en enkelt rune er identisk med Jelling-risternes futhark. På den store Jelling-sten har ǫ-runen (til betegnelse af nasal a-lyd) bistavene placeret ved midten af hovedstaven, på Gørlev-stenen anvendes en ældre form med bistavene ved hovedstavens top:

ǫ	ŋ	þ	ǽ	ʀ	ʃ	*	ǫ	l	ǫ	ʀ	↑	β	ϕ	ǫ	ʀ
f	u	th	ǫ	r	k	h	n	i	a	s	t	b	m	l	R

I andre – formodentlig ældre – overgangsindskrifter er bevaret den oprindelige 24tegns futharks h-rune: ʀ og m-rune: ʀ. Og for ristere, som benytter den gamle h-rune, betegner formen * ikke-nasaleret a-lyd, der således kan udtrykkes ved to runeformer: ǫ a og * A. Til sidst fortrænges * A, som måske er den ældste; den er i hvert fald udviklet i senurnordisk tid: midten af 500-tallet – 600-tallet.¹ Den senurnordiske 24tegns futhark har således – ligesom 16tegns futharken – to a-runer (ǽ og *); men de benyttes ikke til at skelne mellem nasaleret og ikke-nasaleret artikulation.

Netop med hensyn til nasalitetsbetegnelsen adskiller Starup-indskriften sig fra overgangsindskrifterne, idet den har en for Helnæs-Gørlev-typen unormal anvendelse af ǫ-runen. Stavemåden ǫ i r i k s betegner nasaleret udtale af diftongen ai. Det er også sandsynligt, at diftongen har været nasaleret, da navnet Erik kan være udviklet af *Aina-rikijaR (jf. Andersen, s. 127ff). Men i over-

gangsindskrifterne er nasaleret *ai* ubetegnet. Erik Moltke og Karl Martin Nielsen sammenstiller ganske vist Starup-stenens *ǰ i r i k s* med Tryggevældestenens *þ ǰ i b a t r i*, med *b*-runen for *mb* (DR sp. 860 anm. 1 og sp. 944). Men Tryggevælde-indskriften tilhører ikke Helnæs-Gørlev-typen; den er næppe meget ældre end indskriften på den store Jelling-sten (fra midten af 900-tallet), hvor der ikke længere skelnes helt skarpt mellem nasaleret og ikke-nasaleret *a*-lyd (jf. DR sp. 939).

Starup-indskriftens anvendelse af *ǰ*-runen bliver ikke mindre påfaldende af, at den svenske Sparlösa-sten (fra ca. 800) har ikke-nasaleret stavemåde: *A i r i k i s*. Harry Andersen mener, med Ivar Lindquist, at Starup-stenens stavemåde er arkaiserende (s. 129 m. henvisn.). Forklaringen er dog snarere, at Starup-indskriften er så gammel, at den ortografiske distinktion mellem nasal og ikke-nasal *a*-lyd ikke eksisterede for risteren. Som den eneste danske stenindskrift er den i venderuner. Det er et træk, som peger tilbage i tiden. Erik Moltke sammenligner den således med »primitive indskrifter fra 3-500'erne i Norge og Sverige« (1976, s. 27), og han mener, at den måske er Danmarks ældste overgangssten, men har vanskeligt ved at give nogen præcis datering: »det er ikke til at sige, om den er fra o. 700 eller o. 800«.

Starup-indskriftens primitive runografi må tale for en så tidlig datering som muligt. Men jo tidligere Starup-indskriften dateres, jo mindre selvfølgelig bliver dens placering i Helnæs-Gørlev-gruppen, blandt den tidlige 16tegns futharks indskrifter. Der er dog heller intet i vejen for, at indskriften kan være i 24tegns futharken. Starup-indskriftens rune- og sprogformer er ikke yngre end dem, der optræder i indskriften på den norske Eggjum-sten, som er affattet i den yngste form af 24tegns futharken, der kendes. På Eggjum-stenen findes foruden indskriften en hestefigur, som giver mulighed for arkæologisk datering: 2. halvdel af 600-tallet (jf. f.eks. K. M. Nielsen 1969, s. 18ff).

Indskriften indeholder 21 af 24tegns futharkens runer, idet der ikke er eksempler på *ī*-, *p*- og *ng*-runen.²

ƿ ǰ þ ƒ R ʃ X Ɔ ǂ † | *   ʌ ʀ ↑ ʙ ʃ ʃ ʀ † ǂ ǂ
f u t h ǰ a r k g w h n i A – – R s t b e m l – o d

Runerne for *h*, *n* og *s* findes også spejlvendt på stenen. Futharken svarer til den, der er benyttet på den senurnordiske blekingske Stentofte-sten (runologisk datering: slutningen af 500-tallet – 600-tallet), men har et par nydannelser: *k*-runen og *s*-runen, som går over i 16tegns rækken. Og som i 16tegns indskrifter benyttes de to *a*-runer til at udtrykke modsætningen mellem nasaleret og ikke-nasaleret udtale. På dette punkt synes Eggjum-indskriften altså at repræsentere et yngre trin end Starup-indskriften. Sprogligt er de på samme udviklingsniveau; Eggjum-stenens ordformer er oldnorske, Starup-stenens olddanske.

Med en placering af Starup-indskriften blandt den sene 24tegns futharks indskrifter bliver det måske ældste eksempel på anvendelse af overgangsfutharken, den tidlige 16tegns futhark, indskriften på det kraniestykke, som blev fundet ved udgravningerne i Ribe sommeren 1973. I modsætning til overgangsste-

nene kan det dateres arkæologisk. Dateringen er dog ret bred: »700'erne, i alt fald – efter fundlaget at dømme – senest fra o. 800« (Moltke 1976, s. 287).³

Med hensyn til kraniefragmentets runer konstaterer Erik Moltke, at der optræder »former, som ikke tilhører det normale vikingetidsalfabet: H h, * A, M m« (1973, s. 381). De øvrige stemmer overens med vikingetidsfutharken – og med Eggjum-runerne, som han ikke nævner. Kun mangler a-runen, idet der ikke er eksempler på nasal a-lyd. Til gengæld optræder et tegn, som ikke tilhører 16tegnets futharken: »Ribe-skallen giver det eneste eksempel på bevarelsen af den gamle g-rune X, ligesom den blekingske Sølvesborg-sten er ene om at holde den gamle w-rune i hævd«. Det er dog ikke sikkert, at Sølvesborg-indskriften er ristet i 16tegnets futharken. Alle runeformerne findes på Eggjum-stenen, og der er ikke noget i indskriften, som med sikkerhed må placere den på et yngre trin end Eggjum-indskriften.⁴

Indskriften på Ribe-kraniefragmentet er affattet i en 16tegnets futhark, hvis runeformer allerede er færdigdannede på Eggjum-stenen:

ƿ	ᚢ	ᚦ	ᚨ	ᚱ	ᚴ	ᚷ	ᚹ	ᚻ	ᚾ	ᚿ	ᚰ	ᚲ	ᚴ	ᚶ	ᚸ
f	u	th	a	r	k	h	n	i	A	s	t	b	m	l	R

Denne række må ifølge Erik Moltke suppleres med 24tegnets futharkens g-rune. Men runen er ikke sikker. Egentlig ligner den ikke en g-rune mere end en u-rune (eller en n-rune), og andre, som har beskæftiget sig med indskriften, læser runen som et u (jf. N. Å. Nielsen, s. 53-54, sml. Moltke 1985 a, s. 161-162 note 2, hvor u-runen accepteres som en mulighed). Og da det samtidig er tvivlsomt, om w-runen på Sølvesborg-stenen optræder i en indskrift i den korte runerække, er der ingen ganske sikre eksempler på, at indskrifter af Helnæs-Gørlev-typen kan have bevaret tegn, som ellers er forsvundet med futharkreduktionen.

De i dag kendte indskrifter må også umiddelbart antyde et skarpt skel mellem den ældre og den yngre runerække, hvad tegnenes antal angår. Futharkreduktionen er vel også i det hele taget af en sådan karakter, at det må forekomme sandsynligt, at 16tegnets futharken er dannet på én gang og ikke resultatet af en gradvis udvikling. Og det er i høj grad tænkeligt, at den korte runerække er skabt af en enkelt rister eller gruppe af ristere, »en kommission (nedsat af Kong Gudfred)« (Moltke 1985 b, s. 32).⁵

Mellem Eggjum-runerne og runerne på Ribe-kraniefragmentet ligger beslutningen om at begrænse futharken til 16 tegn. Denne beslutning synes taget i Danmark. Der kendes ingen runografisk sikre eksempler på anvendelse af den tidlige 16tegnets futhark uden for det danske område.⁶

Typen er talrigst repræsenteret på Fyn. Og Helnæs-Flemløse-stenene m.fl. hører til typens ældste, med bevarelse af gamle runeformer (H h, * A, M m) og sprogformer (f.eks. bevarelse af u-stammevokal på Helnæs-stenen: s u n u, k u þ u –). På linie med disse findes i det sydlige Jylland Ribe-kraniefragmentet. Og typens sandsynligvis yngre indskrifter er fortrinsvis placeret øst for Store Bælt: Gørlev-stenen, Snoldelev-stenen m.fl.

Denne fordeling er bemærkelsesværdig. Det er den almindelige opfattelse, at

16tegns futharken har bredt sig østfra, fra Blekinge, sammen med skikken at rejse runestene. Således er overgangstypen ifølge Lis Jacobsen »udgået fra Lister-halvøen og har fulgt vejen Skåne – Sjælland – Fyn – Sønderjylland« (DR sp. 1026). Vejen er sikkert den rigtige, men retningen nok den modsatte. Efter de overleverede indskrifter at dømme må det være en sandsynligere antagelse, at 16tegns futharken er opstået i det sydlige eller sydvestlige Danmark, som har de typologisk ældste indskrifter.

Det er vel sandsynligt, at dannelsen af 16tegns futharken har forbindelse med runestensskikkens udbredelse i Danmark. Faktisk lader futharkreduktionen sig lettest forklare ud fra antagelsen af en (begrænset) dansk runestenstradition i 24tegns futharken: Man har arbejdet med 24tegns futharken på sten og hér fået idcen til reduktion og simplificering af runerækken (Harry Andersen, Anders Bæksted m.fl. jf. senest K. M. Nielsen 1981, s. 109ff m. henvisn.).

Der synes i Sønderjylland at have foreligget en runestenspraksis i 24tegns futharken (Starup-stenen). Og dette sammenholdt med det forhold, at Ribekraniefragmentets indskrift hører til 16tegns futharkens typologisk ældste og sikkert ikke i tid ligger langt fra den sene 24tegns futhark, må lede til den slutning, at den korte runerække er dannet i det sydlige Jylland – at dømme efter fundforholdene omkring kraniefragmentet – et stykke ind i 700-tallet.

Litteratur

- Andersen, Harry: 1972 »Om navnet Erik«, *Namn och bygd* 60, 127-137
- Bencard, Mogens: 1973 »Fundforholdene omkring hjerneskalen med runeindskrift«, *Sønderjysk Månedsskrift* 49. årg. nr. 12, 390-392
- DR = »Danmarks Runeindskrifter« ved Lis Jacobsen og Erik Moltke, 1941-1942
- Moltke, Erik: 1973 »Et makabert rune-brev«, *Sønderjysk Månedsskrift* 49. årg. nr. 12, 377-389
- Moltke, Erik: 1976 »Runerne i Danmark og deres oprindelse«; (1985 a »Runes and Their Origin« (revideret udg.))
- Moltke, Erik: 1985 b »Det yngre runealfabets tilblivelse og spaltning«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1985 (udg. 1986), 29-37
- Nielsen, Karl Martin: 1969 »Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og 16 tegns futharken«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1969, 5-51
- Nielsen, Karl Martin: 1981 »Den yngre futhark«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1981 (udg. 1983), 109-117
- Nielsen, Karl Martin: 1982 »16-tegns futharken og fonologisk teori«, *Danske Studier* 1982, 71-85
- Nielsen, Niels Åge: 1983 »Danske runeindskrifter«
- NIyR = »Norges Innskrifter med de yngre Runer« ved Magnus Olsen, bd. II (1951), bd. V (1960)

Noter:

1. Dette betyder dog ikke, at man, med Erik Moltke, kan slutte, »at (bortset fra enkelte stædige risterer) er de indskrifter, som bruger $\mathfrak{h}$ for en a-lyd, ældre end 16tegns futharkens dannelse« (1976, s. 129). En påfaldende stor del af den tidlige 16tegns futharks indskrifter ville så skyldes »stædige« risterer. Og det forhold, at Snoldelev-stenen og Flemløse-stenen i begge har både $\mathfrak{A}$ og $\mathfrak{a}$, tyder da også på, at risterne reelt har sidestillet de to former, og at det først er relativt sent i Helnæs-Gørlev-perioden, at $\mathfrak{h}$ bliver tegn for h-lyd.
2. Ifølge Karl Martin Nielsen viser Eggjum-indskriften, at de tre runer er gået af brug (1981, s. 109-110). Dette behøver dog ikke at betyde, at Eggjum-risteren ikke medregnede dem i futharken. De tre runer har aldrig rigtig været i brug uden for futhark-opræmsninger. De synes at have været en slags alfabetets blinde passagerer, ligesom q og x er det i dag.
3. Mogens Bencards redegørelse for fundforholdene (1973, s. 390ff) kunne tale for en forholdsvis sen datering. Stykket er fundet inden for de øverste 20 cm af et ca. 80 cm tykt kulturlag, som på basis af glasperler, potteskår og mønter henføres til »de sidste tre fjerdedele af 700-årene« (s. 393). Erik Moltke bemærker, at »runerne ikke viser tegn på slid« (1973, s. 380). De kan således næppe være ridset på kraniestykket længe før det blev tabt (kastet bort?).
4. Sølvsborg-indskriften henføres i DR til Helnæs-Gørlev-gruppen. Andre placerer den blandt den sene 24tegns futharks indskrifter (jf. K. M. Nielsen 1982, s. 82 m. henvisn.). Karl Martin Nielsen kommenterer indskriften således: »Den er ikke ristet med 16 tegns futharken, men har ortografiske overensstemmelser med denne«. Den har erstattet d-runen med th-runen: w a þ i og t-runen: a s m u t. Tilsvarende har Eggjum-indskriften (der har bevaret d-runen) et eksempel på t for d-lyd: l a t (og k for g-lyd: f o k l).
5. Ifølge Erik Moltke er normalfutharken (med $\mathfrak{h}$ og $\mathfrak{Y}$, $\mathfrak{P}$ m) dannet ca. 800 direkte ud fra en »masse varianter« af 24tegns rækken (s. 32-34). Således kommer både Eggjum-runerne og Helnæs-Flemløse-runerne til at repræsentere »overgangsstadiet mellem 24tegns og 16tegns futharken« (s. 30). Hermed sløres imidlertid det typologisk afgørende skel mellem Eggjum-indskriften og Helnæs-Flemløse-indskrifterne m.fl. De sidste er 16tegns indskrifter. Der er intet, der tyder på, at risterne har haft en runerække på mere end 16 tegn til deres disposition (men for enkelte tegns vedkommende har de benyttet ældre former end Gørlev-futharkens).
6. To norske indskrifter, Strand og Valby, har været nævnt som eksempler på anvendelse af den tidlige 16tegns futhark (NIyR V, s. 2-3 og II, s. 175). Men Strand-indskriften kan være i den sene 24tegns futhark, Eggjum-typen (jf. K. M. Nielsen 1969, s. 24). Og Valby-indskriftens eksempel på bevarelse af R efter dental: a u a r þ R er ikke afgørende, idet tilsvarende former findes i tidlige indskrifter i stutrunefutharken (f.eks. Rök: h i s t R), som almindeligvis anses som sekundær i forhold til den danske vikingetid-futhark (jf. dog K. M. Nielsen 1981, s. 111ff, herimod Moltke 1985b, s. 34-35).

To svenske indskrifter, Rävsaal og Skee, kan minde om de tidlige danske stenindskrifter, men er ikke sikre eksempler på anvendelse af den tidlige 16tegnets futhark (jf. K. M. Nielsen 1981, s. 113 m. henv. visn.).

Carl Jørgen Nielsen

Oksby-hjortetak. En ny runeindskrift og et hidtil ukendt mandsnavn.

Et af de seneste runefund i Danmark har en ejendommelig fundhistorie. Det er en lille smukt forarbejdet genstand af hjortetak, som i april 1989 blev fundet skyllet i land på Hvidbjerg strand i Blåvand kommune i Oksby sogn. Finderen indleverede den til Esbjerg museum, hvorfra den gik videre til Nationalmuseet. Den er som alle runegenstande danefæ.

Takken måler ca. $13 \times 2,5 \times 1,8$ cm., den er lige afskåret i den ene ende, afrundet i den anden, der er smallere (1,5 cm), stykket er imidlertid bredest på midten. Takken er savet igennem, så den er flad og glat på den ene side, mens de tre andre sider – to smalle sideflader og en hvælvet overside – er dækket af et mønster af tætsiddende, smukt og præcist udførte koncentriske cirkler i fem rækker. På midten af stykket er der boret et hul tværs igennem, med en diameter på 5-7 mm, størst på den glatte side. Hullet sidder midt i den midterste række af cirkler, og der findes en mørkfarvning omkring det.

Runeindskriften er anbragt på en glat flade for enden af den ene af de tre cirkelrækker på oversiden. Det er tydeligt, at cirkelmønsteret var lavet, før runerne blev ristet, der var ikke megen plads til overs til de syv runer, et indledningstegn, et topunkts-skilletegn og muligvis et lille afsluttende punkt, de to sidste runer er således kun halvt så høje (3 mm) som de første. Overfladens struktur og præget af slid gør det vanskeligt at afgøre, om det sidste punkt er tilsigtet, men det ligner skilletegnets punkter. I så fald tyder det på, at indskriften er fuldstændig.

Takken synes mest slidt i den spidse ende med runerne; det kunne se ud, som om man har holdt den ind i hånden i et overhåndsgreb, men det er vanskeligt at afgøre, hvad den har været brugt til. Den ligner nærmest et håndtag til et lille redskab; men man har også gættet på, at den kunne være et lille hammerhoved. Gennemboringen er så lille i diameter, at der ikke kan have siddet en tyk stok, det kan derfor ikke have været fx. et krykkehåndtag, som man har foreslået for den såkaldte Klim-taks vedkommende (Liebgott 1975, s. 10-15). Den tak med runer, der er fundet i Skarp-Salling, har kun hul på den ene side og opfattes som et håndtag (DR 141), og Kalundborg-takken med en latinsk runeindskrift har intet hul (Holleufer og Stoklund 1985, s. 4-7, Stoklund 1987, s. 195-198).

Indskriften kan gengives:

× t u l k r : r i :

Den sidste rune må betegnes som lidt usikker, den næstsidste må være *r*, den øverste del af bistaven med det karakteristiske knæk ses tydeligt, skønt nærste del er skadet.